

Hållbar utveckling som historiskt fenomen

Per Högselius

Det finns inte många begrepp i den nutida samhällsdebatten som har nått en sådan popularitet som "hållbar utveckling". Sedan begreppet introducerades på den politiska arenan genom den s.k. Brundtland-kommissionens rapport 1987 har det kommit till användning i de mest skilda sammanhang, såväl politiska och akademiska som rent kommersiella. Associationerna är nästan alltid positiva, även om begreppet särskilt i början av sin karriär ansågs kontroversiellt, då det uttryckligen innebar ett bejakande av bl.a. ekonomisk tillväxt. Kritikerna menar i övrigt att mångfalden av tolkningar har gjort begreppet diffust och meningslöst. Men paradoxen är att begreppet "hållbar utveckling" samtidigt har en intuitivt glasklar innebörd som man inte behöver vara politiker, ekonom eller forskare för att kunna uppskatta.

Även inom historisk forskning har begreppet hållbar utveckling med åren kommit att användas flitigt. Inom forskningsfältet miljöhistoria finns det rentav en – ibland uttalad, men oftare underförstådd – ambition att genom undersökning av förflutna samhällens ekologiska hållbarhet, eller brist på sådan hållbarhet, erbjuda en ny och alternativ förståelse av hela världshistorien. Ett bisyfte med en sådan omtolkning är att kunna peka på erfarenheter ur det förgångna som kan tjäna som bidrag till debatten om vår egen tids ekologiska utmaningar. Inom fältet teknik- och vetenskapshistoria kan man på liknande sätt se hur tidigare generationers upptäckter och uppfinningar har börjat omtolkas i termer av lösningar på och anpassningar till ekologiska hållbarhetsproblem.

Men kan vi i historien verkligen hitta exempel på samhällen och kulturer som kan sägas ha kännetecknats av en långsiktigt hållbar utveckling och som därmed kan ge inspiration för nutidens ansträngningar i samma riktning? Och kan vi på motsvarande sätt lära något av misslyckade försök i samma avseende?

Klart står att även om själva begreppet hållbar utveckling är förhållandevis nytt så är fenomenet som döljer sig där där bakom betydligt äldre. Under större delen av människans tid som bofast varelse har det i själva verket varit närmast självklart att tänka i termer av hållbar utveckling. Ett sådant tänkande var själva grundförutsättningen för att jordbrukande samhällen skulle kunna slippa en nomadiserande tillvaro. Om man som jordbrukare plöjde sin jord alltför djupt, avstod från att gödsla eller inte lät marken ligga i träda med jämna mellanrum blev man oundvikligen tvungen att flytta efter en tid, till följd av att marken förstördes och jorden utarmades. Det var först när man lärt sig att upprätthålla en någorlunda ekologisk balans som man kunde bli bofast på allvar. Hos oss i Norden var det dessutom avgörande att kunna umgås med skogen på ett hållbart sätt, eftersom det bara var med eldens hjälp som människor kunde överleva om vintrarna.

Det är emellertid viktigt att skilja mellan "hållbara" samhällen och samhällen som kännetecknas av "hållbar utveckling". Ett hållbart samhälle kan vara både statiskt och dynamiskt, medan hållbar utveckling per definition innebär att samhället är dynamiskt, aldrig stannar upp eller hittar en jämvikt, utan ständigt är på väg mot någonting annat, bortom sig självt. Själva kärnan i tänkandet kring hållbar utveckling är att ett samhälle kan växa och utvecklas utan att den ekologiska stabiliteten hotas. Grundtesen är att vi inte behöver avstå från utveckling för miljöns skull. Det är en tes som fortfarande är omstridd – men historiska erfarenheter ger den på sätt och vis stöd. Kanske bör man dock använda ordet "förändring" istället för "utveckling", eftersom det senare signalerar någonting positivt och vad som uppfattas som positivt är ofta beroende av vem man frågar. "Utveckling", liksom "framsteg", är ett värdeord, medan "förändring" är mer neutralt, för att tala med Georg Henrik von Wright.

Det är inte svårt att hitta historiska exempel på samhällen som har genomgått en markant förändring – ofta i en riktning som uppfattas som positiv – utan att miljön har äventyrats. Det gamla Kina är ett intressant exempel på en kultur som under mycket långa tidsperioder lyckades kombinera en stadig befolkningstillväxt med ett hållbart jordbruk, vilket särskilt baserades på alltmer förfinade metoder för att återföra näringsämnen till jorden och därmed upprätthålla en ekologisk balans. I många samhällen runt om i världen ser man dessutom hur människor *blev tvungna* att arbeta för en aktiv samhällsförändring just för att man skulle kunna upprätthålla den ekologiska stabiliteten. Ett exempel är olika samhällens anpassning till förändringar i klimatet. När klimatet under järnåldern blev kallare anpassade man sig i Europa sålunda till detta genom att öka odlingen av råg och havre. Denna typ av anpassningsförmåga är central för en historisk förståelse av fenomenet hållbar utveckling.

Det råder dock i stort sett konsensus om att det inte finns någon inneboende biologisk instinkt hos människan som får oss att bete oss på ekologiskt hållbara sätt. I den mån vi faktiskt kan skönja hållbara betenden i det förgångna handlar det med andra ord om ett fenomen som uppstår först i ett kulturellt, organisatoriskt och politiskt sammanhang. Strävandet mot ett intensivt men ändå hållbart skogsbruk började i Europa exempelvis först i samband med att feodala furstar ville skydda sina skogar i egenskap av jaktmarker eller för tillgång till skeppsvirke eller träkol för järnindustrin. Och hållbara jordbruks samhällen har alltid varit baserade på en komplex arbetsfördelning, teknikutveckling och gemensam planering över lång tid. När det gäller långsiktig planering förefaller våra nordliga kulturer i många avseenden ha gått i bräschen: fruktan för kalla vintrar stimulerade tidigt till en framfördorienterad miljömedvetenhet och gav upphov till en mentalitet där det blev centralt att hålla sig med förråd i förväg. Men planeringen ifråga om hållbar utveckling gällde också t.ex. begränsning av antalet födsel i en familj och strikt reglering av invandring.

Omvänt ser man ofta hur hållbara livsformer snabbt urartar när de samhälleliga strukturerna förändras eller försvinner. Ett praktexempel

på detta är kolonialismen, som flera miljöhistoriker har pekat på som en brytpunkt i historien om människans förhållande till naturen. De samhällen som europeiska kolonister lämnade bakom sig var ofta relativt stabila i ekologisk mening, med djupt rotade kulturella, tekniska och juridiska traditioner som på många sätt effektivt förhindrade ett ohållbart beteende. Men europeerna tog inte med sig de ekologiskt tämligen sunda traditionerna från den gamla världen till andra sidan Atlanten. Tvärtom började man använda kolonierna för sådan produktion som ansågs ekologiskt riskabla (t.ex. sockerrörsodlingar). Dessutom kom de med tiden att fylla en viktig funktion som resursförråd på vars bekostnad Europa självt kunde utvecklas mer hållbart. Kolonierna möjliggjorde t.ex. en avsevärd avlastning för Europas skogar; i den gamla världen blev skogsavverkning från 1500-talet och framåt alltmer föremål för skarpa restriktioner, men i kolonierna gällde helt andra regler och skogen avverkades hänsynslöst utan någon tanke på en hållbar återväxt. Japan är ett bra exempel på ett land som på hemmaplan alltid har haft ett gott rykte för sitt sätt att vårda den ekologiska balansen, särskilt i fråga om skogen, men när japanerna hade makten i Korea exploaterades skogarna där brutalt. Senare fick japanska företag också ett uselt rykte om sig för sin hänsynslöshet i avverkningen av regnskog i Nya Guinea.

Kolonialismens inverkan på miljön är dock inte entydig, som den tyske miljö- och teknikhistorikern Joachim Radkau har påpekat. I de spanska kolonialområden, där miljön hotades av vårdslösa "hacienderos", motverkades den negativa trenden av den spanska kronan som aktivt skyddade indianerna och de traditioner som byggts upp av dessa vad gällde t.ex. skydd av vatten. Ekologiskt sunda indianska jordbrukskulturer överlevde här och det var inte förrän under den postkoloniala eran som de förstördes. Man noterar för övrigt att de kanske mest extrema exemplen på miljöförstörelse i världen har ägt rum i länder som aldrig varit kolonier, t.ex. Nepal and Thailand, där avskogningen har varit särskilt våldsamt. Det stolta Etiopien, som saknar kolonialt arv, är knappast heller något oppmuntrande exempel med dess sentida hungertkatastrofer.

De koloniala aspekterna är relevanta även för oss i Nordeuropa. Det ofta hänsynslösa exploaterandet av naturresurserna i norra Sverige, på Kolahalvön, på Grönland eller på Svalbard bär tydliga koloniala drag. Och även om nordiska politiker numera ofta anser sig gå i bräsch för en hållbar samhällsutveckling döjs inte sällan ett ohållbart beteende bakom en betydande import av råvaror och livsmedel från ekologiskt känsliga områden, vilka möjliggör en positiv ekonomisk utveckling på hemmaplan utan att vår egen miljö äventyras.

Vi kan även förstå Östersjöområdets miljöproblematik bättre om vi tillämpar ett kolonialt miljötankande. Östersjöområdet har ibland utpekats som ett bra exempel, i Elinor Ostroms anda, på hur flera länder verkligen har ett direkt och konkret intresse av att upprätthålla en stabil ekologi på ett internationellt territorium. Men det är samtidigt uppenbart att de kulturella och politiska reflexerna ifråga om Östersjön skiljer sig åt. I länder som Finland, Sverige och Estland är Östersjön en oavslutad del av vår kulturella identitet och har alltid varit det. I intedningen till Kalevala blir jungfrun Ilmatar till och med "havande med havet" och det är på så sätt Finlands mytiske hjälte Väinämöinen kommer till världen; Östersjön är hans far. I svensk litteratur, t.ex. hos Selma Lagerlöf, finns det också många scener där Östersjön beskrivs i närmast erotiska termer som nära förbundet med den svenska nationens själ. I Finland och Sverige är alltså Östersjön helt enkelt en del av vad vi själva är och vi kan knappast föreställa oss våra länders existens utan detta vatten. Det är denna djupa, ofta omedvetna insikt som ligger till grund för vår intuitiva känslighet när det gäller den miljöpolitiska debatten om Östersjön.

Situationen är en helt annan i länder som Ryssland och Tyskland. Även dessa länder har långa Östersjökuster hörande till sitt territorium, men en avgörande skillnad är att den historiska kärnan i både rysk och tysk kultur ligger någon helt annanstans, långt bort från havet, på betryg-

gande avstånd inåt land. De har historiskt sett nått fram till Östersjön relativt sent i historien och den tyska och ryska Östersjöskulturen bär därmed koloniala drag – med en förståelse av och tänkande kring Östersjön som än idag i hög grad kan ses som kolonialt. Östersjön är inte en integrerad del av dessa länder, utan bildar snarare en gräns mot det främmande. De är kontinentalta länder och som sådana inte lika känsliga för och beroende av vad som händer med Östersjön. Det är i detta perspektiv vi måste förstå t.ex. den stundtals hätska debatten om den rysk-tyska gasledningen Nord Stream, där de tyska och ryska representanterna har svårt att acceptera den oerhörda känsligheten i Finland, Sverige och andra små Östersjöländer när det gäller oron för Östersjöns miljö.

De kulturellt skiftande perspektiven på Östersjön visar på någonting viktigt i en mer allmän mening, nämligen att miljömässigt hållbara beteenden ofta bortnar i "tyst" kunskap som är kulturellt inbäddad och som människor bär inom sig utan att veta om det. Det är kunskap som har formats under många generationer och som gått i arv genom århundraden av samlade erfarenheter om livets förutsättningar på en viss plats. Ett lysande exempel på detta fenomen ges av den kinesiske författaren Jiang Rong i den halvdokumentära romanen "Wolf Totem" (från 2004). Den skildrar i detalj de mongoliska nomadernas kulturellt nedärvda förmåga att mot alla odds upprätthålla en ekologisk balans i en oerhörd känslig natur och ett oerhört komplicerat system av relationer mellan människor, boskap, vilda djur och växter. Rong visar hur denna hållbara livsform, som existerat i kanske tiotusen år, ominvetgjordes på bara några år då hankineser, med en helt annan kulturell bakgrund, tog över det administrativa ansvaret för Kinas mongoliska regioner: de vidsträckt grässtäpperna förvandlades snabbt till sandöken – trots att kineserna i grunden menade väl och dessutom förde med sig värdefull modern kunskap.

Den mongoliska kulturen kännetecknades av hållbarhet men inte av hållbar utveckling. Kina, på samma sätt som Europa, hade en starkare tradition än mongolerna av att försöka kombinera hållbarhet med utveckling och tillväxt, men den värdefulla kunskap om detta som

kineserna tillägnat sig under långa århundraden visade sig destruktiv i ett ekologiskt sammanhang som de inte hade kunskap om.

I detta perspektiv innebär maktskiften, globalisering och marknads-ekonomi – med stora förflyttningar av människor och varor som främsta uttryck – en enorm utmaning för de lokalt förankrade och historiskt nedärvda traditionerna kring hållbara beteenden och hållbar utveckling. På nya platser fungerar inte nödvändigtvis de hållbara reflexer som vi tillägnat oss i vår hemmiljö. Och nya grödor, ny teknik, nya organisationsformer mm. som kommer utifrån behöver ofta avsevärd tid på sig innan de på ett hållbart sätt kan integreras i ett samhälle. 200 år efter att vi i Europa börjat använda oss av fossila bränslen i stor skala kämpar vi således med att hitta framkomliga sätt att integrera dessa i ett hållbarhetstänkande. Här har det tagit oerhörd lång tid för oss att överhuvudtaget komma till insikt om att den storskaliga förbränningen av fossila bränslen hotar möjligheterna till hållbar utveckling.

Detta skall dock inte tolkas som att vi nödvändigtvis bör avstå från att flytta till nya platser eller från att förnya vår teknik eller vår livsstil, med hänvisning till att följderna är osäkra. Hållbar utveckling har historiskt sett alltid handlat just om att utveckla en förmåga till gradvis anpassning till samhälls- och miljöförändringarnas oförutsägbara konsekvenser. Att kunna misslyckas är, paradoxalt nog, centralt för att kunna lyckas på lång sikt – ett fenomen som alla entreprenörer och konstnärer är väl medvetna om. Historiskt sett har människor och samhällen inte sett det som särskilt underligt att försök till förnyelse och utveckling ibland misslyckas. Man var också förberedd på detta genom tillhandahållandet av skyddsnet och reserver av olika slag. Hållbarheten i ett samhälle garanterades ofta just av att man kunde tåla ett misslyckande t.ex. i form av missväxt eller periodvis alltför hård skogsavverkning. Man höll sig med reserver i form av ett diversifierat jordbruk och möjligheten att i svåra tider utnyttja olika halvilda områden som t.ex. allmänningar, obrukade skogar, heddar, myrmarker mm. Om jorden utarmades trots försök att motverka det fanns det dessutom ofta goda möjligheter att bryta ny mark ett stycke

längre bort. Och om veden tog slut på nära håll kunde man alltid söka sig längre upp i skogen. En vändpunkt i detta avseende kom, både i Europa och i Kina, i slutet av 1700-talet, då man i allt högre grad sökte utnyttja både skog och mark maximalt, varvid reserverna ofta krympte markant och ibland helt försvann. Vid ett otal tillfällen avtecknade sig enorma katastrofer dessutom till följd av riskfylld specialisering och favorisandet av monokulturer i både jord- och skogsbruk, vilket t.ex. Irland fick erfara på 1840-talet, då potatissjukan slog till.

Sambandet mellan risk och hållbarhet är komplext, särskilt i historiskt perspektiv. Det råder inte någon konsensus i frågan om huruvida ett högrisksamhälle samtidigt kan vara ett långsiktigt hållbart samhälle. "Försiktighetsprincipen", som är central inom tänkandet kring hållbar utveckling, har blivit hårt kritiserad av många riskforskare på basis av argumentet att strävan efter försiktighet och undvikande av risker på lång sikt är dömt att uttömma ett samhälle på dess kreativitet och långsiktiga utvecklingskraft. Detta skulle på sikt därmed underminera själva målet med försiktighetsprincipen: att ett försiktigt betende ska underbygga en hållbar utveckling. Utveckling av ny teknik och nya institutionella lösningar innefattar med nödvändighet osäkra experiment som alltid innebär ett risktagande och om vi vill få fram nya lösningar på dagens problem måste vi därför acceptera ett visst mått av risk och allvarliga misslyckanden. Det är just genom vår försiktighet och vår passivitet som vi – paradoxalt nog – hotar att gå under, enligt detta synsätt, medan risktagande och oprövd skaparförmåga bildar den enda framkomliga vägen till en trygg framtid. Tankegångarna ligger nära innovationsekonomen Joseph Schumpeters teori om den "skapande förstörelsen" som själva basen för all utveckling.

Ett liknande synsätt märks bland de forskare som framhäver behovet av "resiliens". Fokus ligger här på behovet av att bygga samhälleliga strukturer med en stark anpassningsförmåga för att kunna handskas

med och återhämta sig från oväntade katastrofer, olyckor och andra allvarliga, men kortsiktiga problem. Denna förmåga har alltmär kommit att betraktas som ett viktigt komplement eller rentav ett alternativ till ansträngningar som fokuserar på hållbar utveckling. Argumentet är att de resurser vi satsar på att bygga långsiktigt hållbara samhällen gör mer nytta – även på lång sikt(!) – om de istället kanaliseras till problem som behöver lösas på kort sikt, och till ett aktivt, medvetet skapande av en stark anpassningsförmåga. I många fall är det dock uppenbart att det finns en inneboende spänning mellan hållbarhet på kort och lång sikt och att det uppstår en konflikt kring den mest lämpliga fördelningen av resurser.

I ett längre historiskt perspektiv, skriver miljöhistorikern Joachim Radkau, är en tydlig trend dock att för varje miljörisk vi lyckas undanröja ger själva lösningen upphov till andra, nya och tidigare okända risker. Många av dagens miljöproblem har i själva verket sitt ursprung som lösningar på tidigare miljöproblem. Det omdebatterade hotet om en annalkande ekologisk kris som präglade samhällsdebatten från slutet av 1700-talet fick t.ex. sin lösning genom övergången från ved och träkol till fossila bränslen och från naturgödsel till dagens konstgödsel. De fossila bränslena är förstås huvudsaken till dagens klimatkras, och den enorma tillgången till konstgödsel är på samma sätt orsaken till mycket av övergödningen i Östersjön. När vi nu försöker lösa dessa enorma problem finns det en stor risk att lösningarna kommer ge upphov till ännu värre problem i framtiden.

Det genom historien ökande antalet miljöproblem, deras mångfald och allt mindre gripbarhet gör det nödvändigt att för nästa samhälle gripa sig an en alltmär komplex problembild i strävandet efter en hållbar samhällsutveckling, vilket gör att även lösningarna – och sätten att organisera dem – blir alltmär komplexa. Detta bådar inte gott om man ser det i sammanhanget med arkeologen Joseph Tainter som i boken *The Collapse of Complex Societies* utvecklade teorin att samhällen går under när de blir för komplexa och att det inte finns någon återvändo när väl en gång denna utveckling mot lösningar som skapar nya problem inletts.

Detta är dock omstritt och föga självklart. Ett alternativt synsätt, baserat på historiska erfarenheter, skulle kunna lyda som så att vi helt enkelt får acceptera att vad vi än tar oss för idag med sikte på en hållbar utveckling så kommer nya, oväntade hot mot hållbarheten att fortsätta dyka upp. Slutsatsen blir att vi aldrig kan uppnå någon slutgiltig jämvikt eller ekologisk harmoni och att det vore orealistiskt att försöka sträva mot något slags perfekt framtidstillstånd. Vi kommer med andra ord aldrig att kunna luta oss tillbaka, slå oss till ro och se tillbaka på ett fullbordat verk vad gäller hållbar utveckling; behovet av lösningar på nya problem kommer alltid att kvarstå.

FINSK TIDSKRIFT

KULTUR – EKONOMI – POLITIK

MAX HOLM	Klimatförändring och barns överlevnad
PER HÖGSELIUS	Hållbar utveckling som historiskt fenomen
BJÖRN VIKSTRÖM	Hållbar utveckling och dess hållbarhet
LAURA WICKSTRÖM & RUTH ILLMAN	Miljöfrågor som tema för religionsdialog
HANS ROSING	Är ett enkelt och gott liv möjligt?
GRANSKAREN	
STEFAN NORRGÅRD	Klimatet ur ett ekonomiskt perspektiv
STEFAN NORRGÅRD	Historien om det historiska klimatet
ULRIKA GUSTAFSSON	Att odla sin trädgård i Nömmе
NILS G. HOLM	Livsverk mellan pärmar
JOACHIM MICKWITZ	En forskningsmosaik

PRIS 5 €

FISSN 0015-248X

Oy Nord Print Ab – Helsingfors 2009

HÄFTE 9 – 10/2009